MÁTÉ-TÓTH ANDRÁS

Politikai teológia

1957-ben született Kalocsán. Teológus, a SZTE BTK Vallástudományi Tanszékének tanszékvezető főiskolai tanára, a Bécsi Egyetem magántanára. Legutóbbi írását 2005. 2. számunkban közöltük.

Első hallásra a politika és a teológia nem tartoznak össze. Különösen akkor nem, ha a politikán a pártok hadakozását, teológián pedig az isteni igazságok éteri rendszerével való foglalatoskodást érjük. Ha azonban tudomásul vesszük, hogy a politika több, tágabb, méltóbb, mint a puszta hatalmi harc; és azt is, hogy a teológia az Istenről megfogalmazott emberi szót jelenti, amely a különböző kulturális viszonyok között hangzik el, akkor éppen ellenkezőleg, azt tarthatjuk, hogy a teológia és a politika elválaszthatatlanul összetartoznak. Kurt Koch, az egykori dogmatika professzor, ma Svájc egyik mértékadó püspöke idézte egyszer a politika és a teológia közötti viszonyra utalva: „amit Isten egybe kötött, ember szét ne válassza". A politikával — értsük akárhogyan — foglalkozni azt jelenti: az emberek együttélését, érdekeik egyeztetését, a köz ügyeit művelni.

A teológia hajdani szerepe a társadalmi együttélés szabályozásában

A média által uralt társadalmi térben ez a tevékenység egyre inkább a kultúra tereinek lefoglalását jelenti. Annak érvényesítését, hogy milyen jövőképet sikerül közvetíteni a szavazók felé, s ezt milyen szimbolikus eszközökkel lehet egyre hatékonyabban tenni. Perspektívát adni az emberek számára, rövidebb-hosszabb távra vonatkozóan azt képviselni, hogy evilági életük keretei és céljai mik lehetnek, olyan tevékenység, amely évszázadokon át a vallás és az egyházak illetékességébe tartozott. Az egyházakban a teológia volt hivatva arra, hogy részben az értelmiség, részben a hétköznapi emberek számára konzisztens módon fejtse ki a kinyilatkoztatás talaján állva az életet adó, társadalmi együttélést szabályozó „igazságot".

A modern kori kulturális viszonyok és a sajtó

A modern kor kulturális viszonyai között — az egyházi intézmények és a nyilvános kommunikáció átalakulásának részeként — ezt a szerepet egyre inkább átvette a sajtó, amely Magyarországon is a 19. század harmadik harmadától kezdve kultúrateremtő nagyüzemként szolgálta a különböző gazdasági és politikai érdekek rendszerét. Miközben Európában a múlt század előttig komoly teológiai kérdések is jelen voltak a társadalmi viták között. Gondoljunk csak az egyik legjelentősebbre, az ember származása, a világ keletkezése és a Biblia igazságának természete és érvényessége vitájára. Mára viszont az egyházi keretek között művelt teológia a közbeszédben egzotikus tevékenységet jelent, amelynek nem sok köze van az úgynevezett „mai" társadalom problémáihoz. Ugyanakkor azok a szerzők, akik politikai természetű kérdéseket teológiájuk szerves részeként tárgyalnak, könnyen arathatják a tudománytalanság vagy az istenkáromlás vádját, mondván, ha a gyöngyök a korpához keverednek, nincs mit csodálkozni, ha disznók eledelévé válnak.

Teológiatörténeti fordulat

A 20. század második felétől, a II. Vatikáni zsinattól elindult „új politikai teológia" arra a (filozófiai és teológiai) alapállásra építette reflexióit, hogy minden gondolat és kimondott emberi szó valamilyen társadalmi-kulturális szövetben jelenik meg, s ebből fakadóan nem az az elsődleges kérdés, hogy az Istenről tanúságot tévő szisztematikus gondolkodás és nyilvános beszéd közösködhet-e a kortárs politikai erőviszonyokkal, hanem az, hogy milyen teológiai és politikai következménye van annak, ha a kettő elválaszthatatlan egységét igazán komolyan vesszük. Ez a teológiatörténeti fordulat együtt haladt a 70-es évek „békeimádságaival", melyeket Nyugat-Európa számos nagyvárosában tartottak. A szervezők azzal húzták alá az ilyen szokatlan és sokakban megütközést keltő liturgiák értelmét, hogy kijelentették: maga az imádság is politikai tett. Vagy azért, mert valamilyen társadalmi elkötelezettség és színvallás helyett imádkozunk, kihúzván magunkat a társadalmi felelősség alól, vagy azért, mert imádságunkkal valamilyen politikai programot támogatunk vagy sértünk. Akkoriban az általános fegyverkezési verseny, különösen az atomfegyverek telepítése volt az egyik kiemelt politikai vitatéma, ezek az imádságok pedig többé-kevésbé szerves részét képezték az akkori alulról jövő békemozgalmi aktivitásnak.

„Polgári kereszténység"

A politikai teológia tehát alapvetően abból a liturgikus és spirituális humuszból táplálkozott, amelyben a gazdag országok beilleszkedett keresztényei kezdték megérezni nyugodt polgári egzisztenciájuk és kereszténységük evangéliumisága közötti feszültséget. Egyre több prédikációban és lelkiségi irodalomban jelent meg egyfajta kritikus hang, amely arra kérdezett rá, hogy mindaz a szokásos és természetes keresztény, egyházi tevékenység és gondolkodás, amely a „szabad" demokratikus társadalmakban a hétköznapoknak szerves részét képezte, vajon tényleg megfelel-e annak a jézusi felhívásnak, amit az evangéliumokban olvasunk.[1] Ott ugyanis kérlelhetetlenül arról van szó, hogy az elsőkből lesznek az utolsók, hogy az ellenségeinket szeretnünk kell, hogy a szegények, sírók, üldözöttek lesznek boldogok, azokat pedig, akik (farizeusi?) imádságokkal töltötték el életüket, a végső ítélet Bírája nem ismeri majd fel.

[1] Johann Baptist Metz: *Jenseits bürgerlicher Religion. Reden über die Zukunft des Christentums.* Kaiser, Grünewald, München, 1980.

„Keresztény Nyugat — ateista Kelet"

Akkoriban az amerikai és a szovjet blokk politikai és katonai felosztásában élt Európa, melynek igen erőteljes ideológiai alátámasztása volt a „keresztény Nyugat" és az „ateista Kelet" szimbolikus felosztására való folyamatos hivatkozás. Ezek a — kritikusaik szerint — baloldali, marxizáló keresztények és teológusok éppen azt kezdték feszegetni, vajon meddig lehet a szó teljes értelmében keresztténynek tekinteni az olyan (nyugati) magatartást és gondolkodást, amely egyáltalán nem otthontalan ebben a világban, s amely jól kiegyezik a nyugodt polgári lét hétköznapjaival. Ez az utóbbi kérdés vált gyújtópontjává egy egész teológiai reflexiós folyamatnak, amely mintegy 20–25 éven keresztül az

egyik legerőteljesebb teológiai innováció volt Európában, majd az USA-ban is.

A teológia kontextualitása

Amikor a teológia az evangéliumi örömüzenet tartalmainak kontextualitását reflektálja, akkor önmagában még nem politikai teológia. Akkor válik azzá, ha az adott társadalmi rend és a kereszténység alapmintázatának legfőbb motívumaira kérdez rá: az Evangélium központi üzenetének kortárs relevanciájára az adott kultúra közegében, s az egyház(ak) magatartására, valamint az ezek mögött meghúzódó vezérelvekre a többi társadalmi alrendszerhez való viszonyban. A kontextualitás minden teológiának sajátja, hiszen a gondolkodás és a nyelv eredendően időhöz és térhez kötött esemény. A különbség legfőljebb abban áll, hogy az adott teológia milyen mértékben reflektál saját filozófiai és politikai meghatározottságára, s mennyire bátor ezt a reflexiót a „gyökerekig ásva le" elvégezni. A politikai teológia metzi értelemben tehát egyáltalán nem valamely politikai program kísérő-ideológiája,[2] s nem pusztán az Evangélium tartalmainak aktuális politikai állásfoglalásokra történő alkalmazása. A politikai teológia kritikus és alapvető rákérdezés arra, ahogyan az adott társadalomban élnek és gondolkodnak a keresztények, működik az egyház és hirdeti az Evangéliumot. Más szóval, a kinyilatkoztatás rendszerezett és önkritikus kifejtése az adott politikai és eszmei térben.

[2]Carl Schmitt: *Politikai teológia.* (Ford. Paczolay Péter és mások.) ELTE ÁJK, Budapest, 1992. Eredeti: *Politische Theologie.* Duncker & Humblot, München, 1922.

A keresztény tanítás a mai kor erőterében

Az „új politikai teológia" az elmúlt évtizedekben egy sor más címszó alá rendezett új teológiai irányzat és árnyalat között szerepelt, melyek közös nevezőjét talán a neoskolasztikus teológiaművelés kritikájában találhatjuk meg, amely a katolikus igazság egyetemes érvényének hangsúlyozása közben nem tudott kellő intenzitással reflektálni a valóságos történelemre és a regionális kultúrák sokféleségére. A teológia egységes szerkezetét némiképpen meg is rengette a különböző kontextusok iránti teológiai érzékenység. A szegények iránti elkötelezettségből „felszabadítási teológiák" születtek elsősorban Latin-Amerikában. A nők hátrányos helyzetének reflexiójából „feminista teológiák" főképpen Észak-Amerikában, a fekete kontinens kultúrája iránti érzékenységből a „black theology", újabban pedig a fenyegetett természet láttán a klasszikus teremtés-teológia új, „ökoteológiai" impulzusokkal gazdagodik. E teológiai irányzatok és erőteljes hangsúlytevések annak a közös keresésnek jelei, amely a keresztény tanítást meg akarja fogalmazni a mai kor gondolkodásának és problémáinak erőterében, s közben tapasztalja teológiai eszköztárának elégtelenségeit. Ezek a teológiai iskolák a teológiai reflexió szerves részévé tesznek olyan összefüggéseket, amelyeket korábban pusztán gyakorlati-politikai problémának tekintett a teológia. A hit és a gyakorlat feszültségében tesznek szisztematizálási kísérleteket, amely szükségképpen a jelenlegi hitfelfogások és gyakorlatok kritikájával párosul.

„Élménytársadalom", posztmodern spiritualitás

A politikai teológia eredeti értelmében és szerepében ma már a közelmúlt részét képezi, amely tényt ugyan vitatni nem igen lehet, de értelmezésével kapcsolatban a nézetek eltérnek. Németországban és Európa más országaiban is a teológiai fakultásokon ma már nincsenek politikai teológiai tanszékek vagy olyan nevesebb professzorok, akik munkásságának ez a teológia képezné gerincét. Nem arról van szó, mintha a politikai teológia felvetései és eredeti belátásai eljelentéktelenedtek volna, hanem részben arról, hogy megváltoztak azok a társadalmi és egyházi feltételek, melyek életre hívták ezt a fajta teológiai reflexiót. Ma már egyre kevésbé lehet abban az értelemben beágyazott egyházakról beszélni, mint korábban. Ma már inkább az „élménytársadalom"[3] vallási igényeiről és a nagy egyházi struktúrák funkcionális és pénzügyi összeomlásáról van szó. Az a kritika, amit a még viszonylag erős és nagy befolyású egyházi jelenléttel kapcsolatban megfogalmaztak a politikai teológia művelői, ma már sokszor anakronisztikusan hangzik. Nem mintha az egyházi, teológiai gondolkodás radikálisan megújult volna, hanem azért, mert a mai egyház és keresztény gondolkodás előtt egy másfajta kultúra kihívásai állnak, s ezzel szemben kell számot adni az evangéliumi reményről. Harminc évvel ezelőtt a „Jézus igen — egyház nem" szlogen fejezte ki sokak vallási érzékét, ma inkább a „vallás igen — Isten nem". A cselekvést és a gondolkodást meghatározó úgynevezett „nagy elbeszélések" vallási jellegűek, melyeknek rendszeréből ugyanakkor hiányzik az evangéliumi, illetve bibliai norma, az a megkérdőjelezhetetlen igazodási pont, amely az Istenről és az emberről való gondolkodás paradigmáit meghatározná. Az evangéliumi, sajátosan keresztény ethoszt leváltja a posztmodern spiritualitást fémjelző pátosz, amelynek nincsen cselekvést orientáló tartalma, s amelyből hiányzik a szegényekkel szembeni szolidaritás, a szenvedéssel és a halállal szembenézni képes istenhit és áhítat.

[3]Gerhard Schulze: *Die Erlebnisgesellschaft. Kultursoziologie der Gegenwart.* Frankfurt am Main, Campus, 2005.

Metz, Ratzinger, Habermas találkozásai

A megváltozott társadalmi és vallási közeg politikai teológián túlmenő érzékelését jól szimbolizálja az új politikai teológia 70 éves alapító atyjának találkozása és diszkussziója a Hittani Kongregáció akkori prefektusával, a mai XVI. Benedek pápával. S ugyanúgy jelképezheti az a találkozás, amely Johann Baptist Metz és nagy gondolkodótársa, Jürgen Habermas között jött létre öt évvel később, Metz 75. születésnapja alkalmából. Három nagy jelentőségű gondolkodó és személyiség, egészen más háttérből érkezve valamiképpen mégis közösen érzékeli a mai kort, amelyhez új alapokra helyezett filozófiával és teológiával kell közelíteni, amely az érintettek emberi és intellektuális kapacitását már meghaladja. Mózesi helyzet ez, csak rámutathatott a megígért földre, de maga már nem léphetett be oda.

***

Kísérlet a magyar egyház politikai eszközként történő felhasználására

A politikai teológia az egyházi és a civil tudományos térben nyilvánosan és komolyan vitatva működött az elmúlt évtizedek nyugati társadalmaiban. A keleti blokk országaiban viszont egyfajta kettősség jellemezte, amelynek a mai teológusok és értelmiségi keresztények valamiképpen örökösei. A hidegháború fokozatos enyhülése, illetve a központi irányítású „népgazdaság" finanszírozási nehézségei következtében a vasfüggöny mögött is számos országban, így Magyarországon is, az egyházak totális ellenőrzési és elnyomási stratégiáját felváltotta vagy kiegészítette az egyházak instrumentalizálásának, politikai eszközként történő felhasználásának állami stratégiája. Hazánkban Lékai bíboros nevével és „kis lépéseivel" jelképezzük ezt a váltást, aki a kérlelhetetlen keménységű Mindszenty bíborost követte nagy sokára az esztergomi prímási székben. Az egypártrendszer ideológusai a cenzúra és a kontraszelektív személyzeti politika eszközeivel elérték, hogy a magyar teológiai munkából csak olyan művek láthassanak napvilágot, melyek politikai szempontból támogatják a fennálló rendszer vívmányait, vagy teljesen irrelevánsak. Ma már a legalább kis részben feldolgozott állambiztonsági iratokból is tudni, hogy ez a törekvés mennyire szisztematikus és átgondolt volt. Az „ideológiai hadviselés" a nyilvánosság előtti gondolkodás teljes terét teljesen ellenőrizni akarta. S tette ezt egy olyan totális adminisztratív elnyomás után, amely a teológiai élet összes valamire való műhelyét tönkre tette és a legkiválóbb teológusokat emigrációba kényszerítette.

A hazai teológia és a társadalomkritikai hagyomány

További vitára és elemzésre érdemes ezzel kapcsolatban az a felvetés, miszerint a háború előtti magyar teológia hagyományától nem volt teljességgel idegen a társadalomkritikai hagyomány hiánya. A mai teológiai emlékezetben többé-kevésbé elevenen élő Dudek, Giesswein, Prohászka vagy Schütz teológiai alapú társadalomkritikájukkal kiemelkednek a többség ilyen irányú érdektelenségéből. A politikai eszközökkel elért tudományos izoláltság nem is tette lehetővé, hogy a 70-es években Magyarországon a teológia, illetve a keresztény örömhír alapvető rendszerkritikusságának kérdését egyáltalán vitatni lehessen. Azok a szerzők pedig, akik egyszerűen munkaköri kötelességükből adódóan zsinat utáni teológiai jegyzeteket és könyveket publikáltak, vagy folyóiratokban tanulmányokat írtak, kénytelenek voltak ezeket az aspektusokat messzire kerülni. Látens politikai üzenetnek tekinthető azonban a teljes ateista-marxista ideológiától eltérő eszmeiség és a totálisan ellenőrzött vagy pórázon tartott egyház közösségfejlesztése érdekében végzett teológiai munka puszta ténye is.[4] Ám az Istenkép megújítása és a II. Vatikáni zsinat szellemiségének beleplántálása a keresztény gondolkodás és cselekvés mélyrétegeibe csak nagy nehézségek során történhetett, s a külső ideológiai és politikai kereteken túl a belső maradiságok is gátját szabták.[5]

[4]Szennay András: *A közelmúlt hazai teológiája.* Vigilia, 1991. március, 173–176.

[5]Tomka Miklós: *Csak katolikusoknak.* Corvinus, Budapest, 1995.

A mai magyar társadalmi és egyházi valóság mélyebb elemzéséhez a teológia hozzájárulhat olyan belátásokkal, melyeknél a politikai teológia módszereit alkalmazza és más kontextusokban megfogalmazott eredményeit inkulturálja. Ezért is üdvözlendő, hogy e teológia mára már klasszikusnak számító, alapvető munkái magyar nyelven is hozzáférhetővé válnak. Így Jürgen Moltmann protestáns teológus kötetei,[6] vagy újabban Johann Baptist Metz két kötete.[7] Ezek segítségével a magyar teológiai gondolkodásba jobban beleszövődhetnek a kritikus kontextualitás elemei, amely szükségesnek mutatkozik a hazai teológiai élet előtt álló feladatok megoldásához, katolikus és protestáns téren egyaránt.

Az elsőként említendő és talán legsúlyosabb kihívásnak tekintendő témakör a nemzeti és keresztény-egyházi önazonosság viszonya a kelet-közép-európai régióban. A II. Vatikáni zsinat egyik nagy vívmánya volt a nemzeti nyelv és a nemzeti kultúra felértékelése. Itt nem csupán az eucharisztikus lakoma nyelvének megváltoztatásáról van szó, hanem komoly szemléletváltásról, amely immár az egyes kulturális régiók sajátosságaira kiemelten oda kíván figyelni — legyen szó a papképzésről, a liturgikus zenéről vagy a misszióról. A zsinat 40 évvel ezelőtt zárta le a *Gaudium et spes* kezdetű konstitúcióját, amelyben az egyház a mai világban témakört tárgyalta. Ebben próbálta megfogalmazni az egyház helyi társadalmakhoz és politikai berendezkedésekhez, valamint a kultúrához való viszonyát. Sematikusan szólva az elzárkózás és felsőbbrendűség helyett az „idők jelei"-re érzékenyen figyelő párbeszéd alapállásának legfőbb dokumentuma ez. Az egyház minden korban és minden társadalmi formációban az Evangélium elkötelezettje és hirdetője. Be akar ágyazódni társadalmi és kulturális közegébe, miközben meg akarja őrizni saját arcát, szuverenitását. A nemzeti jellegzetességekkel kapcsolatos zsinati érzékenység azonban nem jelent egyet az adott nemzet karakterjegyeinek és kortárs célkitűzéseinek olyan mértékű felértékelésével, amely az egyház egyetemes küldetésének végrehajtását gátolhatja.

Katolicitás — egyetemesség

Teológiai szempontból tehát a katolicitás egyetemességet jelent, és megvalósul az adott kulturális régió jellegzetességei között. Amikor nemzeti, kulturális feszültségek és ellenségeskedések fémjelzik a társadalmi viszonyokat, akkor az egyház éppen eme egyetemessége alapján ellensúlyozhatja az elkülönülés és megbélyegzés anti-kultúráját. Amikor viszont a média vagy különböző nemzetközi politikai túlsúlyok következtében veszély fenyegeti a nemzeti sajátosságokat, amelyek súlyos sérülése révén maga a társadalom, a kultúra, végső soron az alapvető emberi méltóság csorbul, akkor az egyháznak melléje kell állnia a veszélyeztetett kultúrának. Az egyetemesség és a kontextualitás párhuzamos képviselése rendkívül finom érzéket és mély teológiai kiegyensúlyozottságot követel.[8]

[6] Jürgen Moltmann: *A reménység fényei. Jürgen Moltmann theologiája.* (Ford. Szathmáry Sándor.) Református Zsinati Iroda, Budapest, 1989.; Jürgen Moltmann: *Az élet forrása a Szentlélek és az élet teológiája.* (Ford. Békefy Lajos.) Lux K., Budapest, 1997.; Jürgen Moltmann: *Minden végben kezdet rejtezik. Kis reménytan.* (Ford. Gromon András.) Bencés Kiadó, Pannonhalma, 2005.

[7] Johann Baptist Metz: *Az új politikai teológia alapkérdései.* (Ford. Görföl Tibor és mások.) L'Harmattan, Budapest, 2004.; Johann Baptist Metz: *Szenvedéstörténet és megváltástörténet.* (Ford. Görföl Tibor.) L'Harmattan, Budapest, 2005.

[8] Máté-Tóth András: *Nemzet – kereszténység – erkölcs. Adalékok a keresztény nemzeti gondolkodás jelenéhez.* Valóság, 1994. 44–57.

A posztmodern kihívásai

Példaképpen egy másik kihívást is érdemes szóba hozni: a posztmodernt, amely eltérően az előbbi nemzet-problematikától, inkább a nyugat-európai társadalmakra jellemző, ám Magyarország kettős kulturális kötődése miatt mégis figyelmet érdemel. A posztmodern nagy teoretikusai azt állítják, hogy a modern projektje véget ért, a racionális, a normatív, az etikus, a keresztény stb. már nem meghatározó tényező sem a gondolkodásban, sem a cselekvésben. Helyettük az esztétikum, az élmény, a multikulturalitás stb. jellemzi az emberi gondolkodást, amely immár szakít az emlékezés és a felelősség terheivel. François Lyotard szerint a materiális értékek korszakát az immateriális értékek korszaka váltja le, a valós tárgyak és események képekre és hírekre cserélődnek, és a sokféle felszín és függöny mögött már nem lelhető meg a valódi realitás. A tudás elveszíti értékét és minőségét: az érvek helyébe az információ lép, a reflexió helyébe a tudástermékek beosztása, az összefüggések feltárásának helyébe pedig az önkényesen cserélgethető formális elemek montázsa.[9] A jelek öncélúvá válnak, már nem mutatnak semmi valóságosra — így Baudrillard szimulációselmélete.[10] A politikai teológia e posztmodern szellemi irányzattal szemben a kritikus emlékezés programját állítja, amelynek alapja az a filozófiai állásfoglalás, miszerint a modern problematikája nem elintézett ügy, sem a haladás-eszmény által meghatározott szelektív antropológia, sem az immanens üdvtörténet által elhomályosított emberiségméretű töréspontok (például Holokauszt). A felejtés kultúrájával szemben az emlékeztetés kultúrája állítandó, amely a keresztény (hit)vallás egyik központi eleme: *memoria passionis Jesu Christi*. A teológiának az a feladata, hogy ebben az emlékezésben és emlékeztetésben rámutasson az emberi élet értelmének mélységeire, szemben az élveteg felszínességgel, és felkínálja a Jézus Krisztus Istenébe vetett hitben rejlő jelentéseket a szenvedésről és a „másikról".[11]

[9]Jean-François Lyotard: *A posztmodern állapot.* (Ford. Angyalosi Gergely és mások.) Századvég – Gond, Budapest, 1993.

[10]Jean Baudrillard: *A tárgyak rendszere.* (Ford. Miklós Pál.) Gondolat, Budapest, 1987.

[11]Claude Geffré: *Religion und Moderne: Ein Weg aus dem Konflikt.* In: *Mystik und Politik. Theologie im Ringen um Geschichte und Gesellschaft.* (Szerk. Edward Schillebeeckx.) Matthias-Grünewald, Mainz, 1988, 130–142.; Johann Baptist Metz: *Szenvedéstörténet és megváltástörténet.* i. m.

„...a merészség által megteremtett biztonság"

A politikai teológia művelése önmagában nem kötelező feladat a mai magyar teológiában, amennyiben annak specialitásaira szűkítjük a fogalmat. A magyar nyelvű kortárs teológia kontextualitásának reflexiója, az Istenről való beszéd lényegi kontextualitása és társadalmi elkötelezettsége elemzése vonatkozásában komoly kihívások előtt állunk, és súlyos hátralékokat kell behoznunk. Ma is érvényesek Szennay András bencés atya húsz évvel ezelőtt a doktoravatáson mondott, Karl Rahnert idéző szavai: „Olyan időkben élünk, amelyben nagyon is szükségessé vált az a bátorság, amelynek erejében az újnak, a még ki nem próbáltnak legvégső határáig kell elmennünk. Az egyház életében ma az egyetlen megengedett biztonság: a merészség nyújtotta, a merészség által megteremtett biztonság."[12]

[12]Szennay András: *A teológus mai feladatai.* Dékáni doktoravató előadás. Vigilia, 1986. október, 782–784.